

© 2003 р. **М. В. Цюрупа**

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У ТВОРАХ Ш. МОНТЕСК'Є ТА Г. ГЕГЕЛЯ

У переважній більшості праць з філософії права таких сучасних теоретиків як Х. Л. Харт, Т. Оноре, Л. Фуллер, Р. Ціппеліус класичним представникам цієї галузі знання не знаходиться місця. На нашу думку, небагатьом мислителям в історії духовного осягнення міжнародного права вдалось створити власне самостійні, оригінальні, цілісні концепції філософського дослідження міжнародного права. Тому філософія права класиків цієї галузі знання, безперечно, належить до нескороминущих досягнень філософсько-правової думки. У нашій статті ми зосередимось на вченнях Ш.Л. Монтеск'є та Г.В.Ф. Гегеля.

Історичне значення найбільш відомого в науці міжнародного права теоретичного доробку Гегеля у цій галузі ще й у тому, що він синтезував попередні досягнення європейських мислителів нового часу і насамперед *Шарля Луї Монтеск'є*.

Яскравий представник французького Просвітництва – *Шарль Луї Монтеск'є* був юристом, філософом і політичним діячем, а у полі його зору знаходились ще й історія, соціологія, релігія, етика, природничі науки. Такий широкий науковий світогляд мислителя віддзеркалився і на його підходах до створення філософсько-правової системи. Загальним поняттям *закону* він охопив усі імовірні закони у природному світі, суспільстві, міжнародному житті, внутрішньому світі людини, вселенському житті. Закон у цілому – це людський розум, який керує людьми, а конкретні закони – окремі прояви цього загальнолюдського закону.

В літературі останніх декількох десятиріч доробку цього мислителя у галузі філософії міжнародного права не приділялось достатньої уваги. Так, у чотирьохтомній "Історії філософії" (Т. II. – М., 1957. – с. 533-535) він узагалі проігнорований. У одному з нових навчальних посібників "Вступ до політології" (Київ, 1996. – с. 184-190) автори зосередились лише на політико-правових поглядах Монтеск'є з погляду відповідності внутрішнього законодавства "духу народу". Не обминули деякі автори і суттєвих помилок трактувань положень Монтеск'є: так, у "Історії філософії у короткому викладі" (М., 1991) Вл. Чехак пише, що згідно із Монтеск'є,

"закони, які регулюють відносини між людьми, – міжнародне право" [6, с. 432]. Враховуючи, що й інші посилення цього автора збігаються з цитатами з чотирьохтомної "Історії філософії" випуску 1957 р., можна припустити, що Чехак безпосередньо не звернувся до першоджерела. А у праці "Про дух законів" міжнародне право трактується Монтеск'є як таке, що впливає з відносин *між народами* (курсив наш). У змістовній главі підручника "Історія політичних і правових вчень" (М., 1998), присвяченій вченню Монтеск'є, його погляди на специфіку міжнародного права майже не розкриті. Такий стан аналітичної літератури примушує нас більш уважно поставитись до першоджерел французького теоретика.

У знаменитому творі "Про дух законів" (1748) *Шарль Луї Монтеск'є* висловив низку плідних думок, у тому числі й ту, що частину правової системи, до якої ми відносимо галузь міжнародного права, належить розглядати тільки у відношенні до цілого. Таким цілим французький мислитель вважав універсальну закономірність, яка панує в світі. "Закони у найширшому сенсі, – писав французький теоретик права, – суть необхідні відносини, які виникають із самої природи речей; у цьому сенсі все, що існує, має свої закони: вони є у божества, і у світі матеріальному, і у істот з надприродного розуму, і у тварин, і у людини" [7, с. 163]. Залишаючи поза увагою закони, що керують природним буттям людини ("як істота фізична, людина подібно іншим плотям, керується незмінними законами"), він звертається до законів людського суспільного буття, бо "як істоти, що живуть у суспільстві, існування котрих потребує охорони, вони мають закони, які визначають відношення між правителями та тими, якими керують: це *право політичне*. Є ще в них закони, котрими визначаються відносини громадян між собою: це *право цивільне*..." [8, с. 540-541].

Необхідність міжнародного права, на думку Монтеск'є, впливає з усвідомлення суспільствами своєї сили – "звідси стан війни між народами", який необхідно обмежити законами. "Як жителі планети, розміри якої роблять необхідними існування на ній різних народів, люди мають закони, що визначають відношення між ци-

ми народами : це міжнародне право" [8, с. 540-541]. Останньому він відводить, знов-таки в дусі широкого наукового підходу, найширше поле регуляції – вселенську спільноту людей і народів. Не зрозуміло однак, як знайти спільну основу для правових приписів у міжнародному праві, адже "тільки у рідких випадках закони одного народу можуть бути в нагоді і для іншого народу". Отже, загальна теоретична і філософська позиція Шарля Монтеск'є щодо детермінації "духу законів" умовами життя народів, усеосяжної закономірності універсуму, відбилась і на його підході до права міжнародного. Його ідеї щодо чіткого розмежування поля дії різних типів законів з метою визначення, "до якого з названих розрядів переважно відносяться ті чи інші питання, які підлягають визначенню закону, з метою не вносити безладдя і ті начала, які повинні керувати людьми", мають методологічне значення для формування галузей міжнародного права.

Наостанок зауважимо, що метод Ш. Монтеск'є у дослідженні систем права критично-історичний – він ретельно досліджує римське законодавство, історію права багатьох країн, походження й еволюцію цивільних законів у Франції.

Особливий і незмінний науковий інтерес для розуміння природи міжнародного права спричинює *філософія права Георга Гегеля*, в якій сфера міждержавних відносин виступає сферою прояву *ідеї зовнішнього державного права*.

Ми цілком погоджуємось з тезою Б. Рассела, що гегелівська філософія суспільних сфер (історії, релігій, моралі, права) дуже складна, а він – найважчий для розуміння з усіх видатних філософів [1, с. 608]. Тому не обійтись без попередніх загальних зауважень.

У критичній літературі, доступній вітчизняному читачеві, загальна філософія права Гегеля стисло висвітлена, однак це майже не стосується питань міжнародного права [5, с. 415-431; 9, с. 370-401; 1, с. 603-612].

Спробуємо докладно проаналізувати гегелівську філософсько-правову концепцію. По-перше, первинний матеріал для побудови гегелівського філософсько-правового вчення відноситься до певного ступеня розвитку духу і є його об'єктивацією, зовнішній прояв абсолютної ідеї виступає у праві як "прояв суб'єктивної волі" [3, с. 328]. По-друге, "наука про право є частина філософії. Вона тому повинна розвинути ідею, яка представляє собою розум предмета", а не вказувати, якою має бути правова система всередині та зовні держав. Потретьє, розрізняючи право та законодавство, Гегель проти їх різкого протиставлення, хоча й ви-

знає, що зміст права може бути викривленим у законодавчому процесі. Зовнішнє державне право за Гегелем впливає із взаємного визнання держав одна одної як "вільних народних індивідуумів", які стримують дії одних народів по відношенню до інших, оскільки до цього вони нічим не стримувались [3, с. 365].

Як бачимо, з перших же кроків свого дослідження природи міжнародного права німецький мислитель ототожнює міжнародне і міждержавне право, що впливало з таких його принципових позицій як:

невизнання за народом права на міжнародні дії та стосунки між народами;

– абсолютизація ролі держави в історичному житті на міжнародній арені;

– підхід до взаємин між державами переважно з позицій боротьби (війни), а не миру.

Отже, у Гегеля головним і, мабуть, що єдиним суб'єктом міжнародного права виступала держава, адже "ідея держави володіє а) *безпосередньою* дійсністю... б) вона переходить у відношення окремої держави до інших держав – зовнішнє державне право... с) вона є абсолютна влада, покладаючою проти себе інші індивідуальним державам..." [2, с. 285].

Держави, за гегелівською думкою у «Філософії права» та "Енциклопедії філософських наук", ставляться одна до одної як самостійні, незалежні індивідуальності і тільки станом війни самостійність держав ставиться "на карту", тобто під сумнів. У цьому випадку міжнародне право регулює їх конфронтаційність. Держави як такі – незалежні одна від одної, тому відносини між ними можуть бути тільки *зовнішніми*. При цьому зовнішні відносини не змінюють їх незалежний статус, а лише свідчать про взаємне визнання "так званім **міжнародним правом**" [3, с. 365].

Правда, декілька держав можуть утворити міждержавні об'єднання, як наприклад, союзи та коаліції, але вони, на думку Гегеля, відносні й обмежені в історичному часі. Критику Б. Рассела позиції Гегеля про негативне ставлення до утворення об'єднань держав "на кшталт Ліги Націй" (стор. 616 "Історії західної філософії") ми вважаємо несправедливою, адже німецький мислитель лише вказує на нестабільність таких союзів, бо згідно з невблаганним законом діалектичного розвитку подібне об'єднання переходить до своєї протилежності – розрізненості самостійних держав.

Внутрішні державні владні елементи, у тому числі армія та органи воєнно-політичного керівництва, – несамоїтні, бо вони виступають органічними моментами державного цілого (субе-

ренітету держави) [2, с. 336]. А між державами, вважав німецький мислитель, немає претора, в кращому випадку їх відносини регулюються третейськими суддями і посередниками, до того ж від випадку до випадку [2, с. 366]. Тому найчастіше держави звертаються до війни.

З цього особливого статусу суверенних держав випливають і особливості їх правових відносин. Незалежність (суверенність) держав нерідко перетворює суперечки між ними у «питання сили, у стан війни», – відзначав Гегель. Держави – не приватні особи, їх відносини складаються інакше, ніж «чисто приватновласницькі відносини» [2, с. 364]. Регуляція останніх полегшена тим, що над ними стоїть суд і влада, котрі **реалізують** право. Безумовно, і відносини між державами повинні бути правовими, та оскільки не існує влади, яка б здійснювала виконання міжнародного права і правову регуляцію, то міждержавні відносини залишаються відносинами «зобов'язання» [2, с. 365]. Цю думку німецького філософа права ми розуміємо як принципово важливу для встановлення **природи** міжнародного права – взаємного зобов'язання, договірного ставлення до суверенних суб'єктів, а також необхідною для розуміння обмеженої ролі третейського суду при вирішенні міждержавних суперечок. Останнє важливе у зв'язку з давньою мрією народів щодо утворення міжнародного органу, який регулює міждержавні відносини і запобігає міждержавним війнам.

З позицій сьогодення характеристика третейського суду як обмеженого у правосильності виглядає актуальною з огляду на неефективність суду в Гаазі при регуляції африканського, сербсько-боснійського конфліктів, регулювання складних міжнародних відносин. Крім того, сама ідея особливого міжнародного суду приймається далеко не всіма членами спільноти.

Міжнародне право, за Гегелем, – це не дійсне право, а лише зобов'язання, тому що дійсним виступає внутрішньодержавне право – позитивне право і законодавство, разом з тим, він не відкидає сам принцип міжнародного права як правових, договірних відносин. «Принцип *міжнародного права* як *всезагального*, яке в собі і для себе повинно бути значущим у відносинах між державами, є, на відміну від особливого змісту позитивних договорів, той, що договори, на котрих засновані зобов'язання держав по відношенню одне до одного, повинні *виконуватись*». [2, с. 365]. Водночас війна у нього є цілком природним засобом врегулювання відносин, хоча, як уже відзначалось, це стан безправ'я, випадково-

сті та беззаконня. Ще раз наголосимо на формулюванні **принципу** міжнародного права Гегелем – виконання взаємних зобов'язань.

Важливим нам видається той момент, що німецький мислитель підтверджує міжнародно-правовий *суспільний*, а не *індивідуально-приватний* характер війни, який до нього влучно визначив Ж.-Ж. Руссо [10]. Але і Г.Гегель вказував: «...Війна взагалі не ведеться проти внутрішніх інститутів і мирного сімейного та приватного життя, не проти приватних осіб» [2, с. 368].

На нашу думку, мусимо достатньо високо оцінити гегелівські основи філософської концепції міжнародного права війни. По-перше, була визнана історична роль війни у міждержавних стосунках: війна не є випадковим чи стихійним явищем, а виступає моментом взаємин між державами, коли їх суверенні волі не доходять до згоди і тому стає необхідним рухом у розвитку цих відносин.

По-друге, вказувалось, що нерідко виникає такий етап розвитку відносин, в якому держави не приходять і не можуть взагалі прийти до згоди, мир стає неможливим, тоді суперечка між державами може бути вирішена тільки війною [2, с. 367], яка виступає кульмінацією розвитку конфлікту-суперечки.

По-третє, саму війну, або збройну боротьбу, Гегель розглядає у контексті таких відносин, що спрямовані «назовні», а також і тих, що спрямовані «всередину». Тому легітимність держави доповнюється визнанням такого ж стану іншої держави і зумовлює невтручання в чужоземні внутрішні справи, навіть коли там і ведеться громадянська війна. Виходить, з огляду на теорію Гегеля, що гуманітарне втручання у будь-яких формах у справи інших держав: від спостереження до інтервенції не має класичної правової підстави.

Важливою з огляду на морально-юридичні засади міжнародного права війни є думка про основи моральної регуляції взаємин на війні. Такі регулятори як: недоторканість послів, полонення тих, хто добровільно здається, заборона вести насильницькі дії проти мирного сімейного і приватного буття, проводяться на засадах переважно "*нравів націй*" (курсив Гегеля) як на внутрішній основі поведінки на війні [2, с. 369]. Але він застерігав від спрощення розуміння **моральних** засад міждержавного права, тому, що благо держави відрізняється від блага приватної особи. Те, що є благом і добром у масштабі суспільства часто густо не збігається з благом окремого його члена.

Норови націй же засновані на морально-філософському і правовому розумінні справедливості. *Справедливість*, як одна з основ побудови норм міжнародного права, ґрунтується не на воєнній силі і могутності країн, а на загальнолюдських уявленнях справедливості.

Справедливе застосування норм права вимагає від тих, хто їх застосовує, – поліції, посадових осіб, – щоб вони були безсторонніми, вислуховували обидві або всі сторони справи, залишаючи осторонь свої особисті інтереси, вважає Тоні Оноре. Перефразовуючи Гегеля, можна стверджувати: «вся справа в справедливості», а вона відсутня, якщо розглядати її суб'єктивно [4, с. 413].

Врешті-решт, важливою є ідея німецького філософа про високий статус права – «в світі немає нічого вищого за нього», хоча в ньому є різні можливості для суспільства й особи: право на життя священне, однак від нього доводиться відмовлятися у зв'язку з війною. Відзначаючи такий статус права, він реалістично вказував, що хоча право на землі і на небесах святе, але на землі право може бути порушене, тому завданням науки постає аналіз того, чим є насправді міжнародне право. Продовжуючи логіку міркувань мислителя, можна стверджувати, що завданням міжнародного права є збереження *міжнародної етики й універсального права*, які склалися упродовж тисячоліть та подальший розвиток їх гуманістичних основ.

Отже, у вченнях Монтеस्क'є та Гегеля закладався фундамент розуміння міжнародного права як

особливої галузі права, що має витoki у гуманних відносинах між народами, кожен з яких є носієм колективної волі і суверенних прав. А останні можуть лише узгоджуватись з рівними за значенням волею та правами інших народів.

Список літератури

1. *Рассел Б.* Історія західної філософії / Пер. з англ. – К.: Основи, 1995.
2. *Гегель Г.В.Ф.* Філософія права / Пер. с нем. – М., 1990.
3. *Гегель Г.В.Ф.* Енциклопедія філософських наук. Том 3. Філософія Духа / Пер. с нем. – М., 1977.
4. *Гегель Г.В.Ф.* Приложение (Новые источники по «Философии права»). Запись лекции 1819 – 1820 г. – Вказаний твір 1990 р.
5. История политических и правовых учений. Учебник для вузов / Под общ. ред. проф. *В.С. Нерсесянца*. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998.
6. История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. – М., 1991.
7. *Монтеस्क'є Ш.* О духе законов / Избранные произведения. – М., 1955.
8. *Монтеस्क'є Ш.* О духе законов // Антология мировой философии. В четырех томах. – Т. 2. – М., 1970.
9. *Нарский И.С.* Западноевропейская философия XIX века. – М.: Высш. школа, 1976.
10. *Руссо Ж.* Об общественном договоре. – Кн. 1. – Гл. IV.

М. В. Цюрупа

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В РАБОТАХ Ш. МОНТЕСКЬЕ И Г. ГЕГЕЛЯ

Автор утверждает, что в работах Ш. Монтескье Г. Гегеля заложен фундамент понимания международного права как особенной отрасли права, истоками которой есть гуманные отношения между народами, каждый из которых является носителем коллективной воли и суверенных прав.

M. V. Tsiurupa

PHILOSOPHICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF INTERNATIONAL LAW IN WORKS OF Ch.-L. MONTESQUIEU AND HEGEL

The author asserts that works of Ch.-L. Montesquieu and G. W. F. Hegel laid a foundation to the understanding of international law as a special branch of law, founded on humane attitudes between the peoples, each being a holder of the collective will and sovereign rights.